

УДК 811.111(045)

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ТА МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ 18-19 СТ. (АСПЕКТ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ)

Осипов П.І.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Стаття присвячена побуту та ментальності українців 18-19 ст. Значну увагу зосереджено на духовно-мистецькому житті та становленні світогляду народу. Проведено компаративний аналіз зазначених критеріїв по відношенню до інших етнічних формувань. Визначені відмінні риси українського етносу.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, побут, ментальність, нація, ідентичність, етнографія.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми міжкультурної комунікації (МК) як інтегрованої міжпредметної науки, підвалини якої були закладені американською школою культурної антропології (Ward H. Goodenough, E.T. Holl, E. Sapir, M. Agar) і поглиблене вивчення яких особливо чітко просліджується при знайомстві з працями німецьких лінгвістів-соціологів (Alexander Thomas, Rudi Keller, H.J. Heringer, V. Hinnenkamp, G. Hofstede, Kohl, Karl-Heinz та ін.), слугують як один із найбільш ефективних і перспективних напрямків досліджень сучасних соціолінгвістики, етнокультурології, культурної антропології та інших наук, що вміщують у собі поняття мови та культури. Міжкультурним вважаються будь-які відношення, в яких своє і чуже, ідентичність і відмінність, усталене і нове визначають поведінку, ставлення, почуття, і розуміння. Такими сприймаються також відношення між людьми, де культурна узвичаєність і системність пізнаються через порушення певних законів і системи. Свій внесок у розгляд зазначеного кола питань роблять також вітчизняні та російськомовні лінгвісти (П.М. Донець, В.В. Кочетков, С.Г. Термінясова, Г.М. Коптельцева та ін.). Проте, попри значний ступінь дослідженості, ці питання ще далеко не вичерпали своєї проблематики.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. До останнього часу питанням побуту, формуванню світогляду та менталітету українців у цілому приділялося недостатньо уваги. Питання набувало ще більшої актуальності з огляду на відсутність контрастивного матеріалу по відношенню до представників інших мов і культур. Постає необхідність з'ясувати, у чому саме полягають відмінності окремих культур, а так само – людей, що репрезентують ці культури. На особливу увагу заслуговує також соціальна зумовленість та темпоральні чинники, що впливають на динаміку соціальних відношень та спрямовують подальший розвиток етнокультурних так екстралінгвістичних факторів. Це зумовило, у свою чергу, вибір теми наукового дослідження, у фокусі якого висвітлюються особливості побуту та ментальності українців 18-19 ст.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження наступних концептуальних ідей:

– Параметри культури не існують ізольовано один від одного, а утворюють у своїй взаємодії й взаємозалежності єдиний комплекс.

– Міжкультурна взаємодія зумовлена значною мірою не абсолютною специфікою культур

як константних одиниць, а співвідношенням нормативно-ціннісних систем конкретних культур.

– Чітке усвідомлення відмінностей культур сприяє установленню контактів й усуненню непорозумінь між носіями цих культур.

– Українська культура 18-19 ст. формувалася за складних геополітичних та соціально-економічних умов, що знайшло свій відбиток у таких її складниках як національний характер, світосприйняття, морально-ціннісні орієнтири, релігія, побут, праця, відчуття часу і простору, ментальність у цілому і т.і.

– Мова і культура як базова дихотомія МК мають динамічний характер і можуть із часом змінюватися за формою, проте основні суттєві риси залишаються константними.

Виклад основного матеріалу. Вихідним положенням роботи будемо вважати тезу, що кожна культура у своїй загальній структурованості відрізняється від іншої, і ці розбіжності ми позначаємо як категорії або як структурні ознаки, до яких Г.Ю. Герінгер, наприклад, відносить: національний характер, світогляд, мова і комунікація, харчування та їжа, робота, релігія, норми поведінки, традиції, звички, соціальні угруповання, відношення та ін. [9, с. 143].

Будемо усвідомлювати, що портрет країни чи нації складаються із багатьох чинників, які з часом можуть змінюватися і навіть вступати у протиріччя. Але існують також так зв. «вічні», незмінні елементи. Так, класик німецької літератури Ф. Шиллер убачає такі елементи німецького національного характеру, коли говорить (переклад наш. – П.О.): «Він (німець) повертається нещасливий з поля бою, але те, із чого складається його гідність, він не втратив [12, с. 199]. Шиллер має при цьому на увазі такий постійний елемент німецького характеру як «велич духу» (eine sittliche Grösse). Адже це саме те, що живе в культурі і характері нації і не залежить від політичних змін.

Говорячи про мову, вкажемо у цьому контексті на її функцію ідентифікації. Звертаючись знову до Шиллера, знаходимо: «Мова є дзеркалом нації. Коли ми дивимось у це дзеркало, то нам з'являється велика влучна картина про нас самих» [12, с. 199]. Додаємо також, що в питанні ідентичності важливу роль відіграє не лише мова, але також географія і історія. До цього відносяться також традиції, звички, ментальність тощо.

Стереотипи, що скеровані на чужу (іншомовну) групу позначаємо як гетеростереотипи. Вони творять картину країни чи нації очима чу-

жинця. Один із найбільш відомих представників німецької класичної літератури – письменник, історик і філософ Й.Г. Гердер (Johann Gottfried Herder, 1744–1803) у своєму «Журналі подорожі 1769 р.», говорячи з великою пошаною і патетиною про Україну, писав (переклад наш – П.О.): «Україна буде новою Грецією: прекрасне небо цього народу, її весела вдача, її музична природа, її родюча земля і т.і. згодом проростуть із багатьох малих диких народів, якими були колись греки, утвориться цивілізована нація: її кордони простинуться до Чорного моря, а звідти і далі у світ» [7, с. 62].

Чисельні картини про німців (давніх германців) знаходимо в роботах грецьких і римських авторів, насамперед, Тита Лівія (1 ст. до н.е. – поч. 1 ст. н.е.), Плінія Старшого (23–79 рр.), Корнелія Тацита (55–120 рр.). Германці того часу зображуються, звичай, хоробрими, гордими і благородними. Під час великого переселення народів вони постають вже дикими і жадливими. Тож маємо підстави говорити, що як власна, так і чужа картина (стереотипи) можуть бути залежними від часу, а іноді також суперечливими [1, с. 9–13].

Говорячи про соціоетнічні та мовно-культурні особливості будь-якого народу (зокрема, українців), ми послуговуємося не лише його внутрішніми, автентичними характеристиками, але й звертаємося до зовнішніх оцінок, тобто таких, що надані носіями інших мов і культур. Помітний слід у цьому сенсі залишили, зокрема, представники німецької культури, які, подорожуючи Україною чи виконуючи певні доручення або завдання, кидають світло на найбільш суттєві риси українського етносу. Надзвичайно корисний інформативний матеріал знаходимо також у творах етнічних українців [7; 11], творча діяльність яких пов'язана з Німеччиною і які детально зупиняються на фактах дослідження німцями життя та побуту українського народу.

Професор Дмитро Дорошенко був визначним вченим, знавцем української історії, професором Українського вільного університету й президентом Української вільної академії наук (Мюнхен). В одній із своїх книг [7] він розповідає про окремих німецьких істориків-країнознавців, які тривалий час перебували на Україні й досліджували її історію. Так, зокрема, німецький дослідник Г.Ф. Мюллер (Gerhard Friedrich Müller) залишив після себе дві збірки творів [7, с. 60–61], що присвячені походженню і життю запорозьких козаків («Von den Ursprung der Cosaken», «Nachrichten von den Saporogischen Kosaken»).

Інший дослідник української історії і культури, німецький і французький історик, географ, економіст, Й.Б. Шерер (Johann Benedikt Scherer), який видав низку праць, присвячених Україні кінця 18 ст. [8, с. 335], особливо відмічав заслуги українського козацтва у захисті своєї цивілізації від руйнівних нападів турецько-татарських завойовників. Він, зокрема, пише (переклад наш – П.О.): «Українська історія має багато схожого з античною; тут як і там ми зустрічаємося з буржуазією, що вирізняється войовничим духом... Виховані мов спартанці, озброєні як римляни, громадяни козацької республіки не завойовували чужих земель, але сміливо і мужньо захищали свої алтари й обійстя; вони були радше готові

переносити всі незручності свого кочового життя, ніж спокійно жити в неволі. Їх історія свідчить, що батьки передавали своїм синам мов заповіт горде почуття незалежності, а єдиною спадщиною була сабля, а також девіз: «перемогти або вмрети».

Після загальних вражень і огляду української історії автор переходить далі до характеристики українців як нації: «Вони великі, сильні, податливі, благородні, вони не прагнуть переваг для себе, а повністю віддані своїй свободі і не бажають користися жодному чужинському ярму; вони невтомні, сміливі, чесні, але дещо схильні до випивки. Вони ведуть війни, займаються мисливством, рибальством і різними ремеслами» [7, с. 66].

Ще один дослідник – С.Г. Гмелін (Samuel Gottlieb Gmelin, 1744–1774), здійснюючи наукову подорож в південній Росії [7, с. 64], надрукував матеріал про спостереження «Reise durch Rußland zur Untersuchung drei Natur-Reiche» («Подорож по Росії...»), де перший том присвячено Україні, яку він час від часу називає Малоросією. У своїх спостереженнях він зазначає: «Малороси старанно ставляться до служби Божої, вони відверті, відкриті до спілкування, проте мають неабиякий нахил до музики і випивки... Вони полюбляють чистоту, а їх найзаниданіші обійстя мають вигляд кращий, ніж російські комірчини. В їжі вони більш делікатні» [7, с. 83].

Звичайно, ці та подібні висловлювання не можна сприймати як абсолютно істинні, адже на них лежить відбиток часу, суб'єктивна зумовленість та недостатнє занурення у глибину питання. Вони дають, проте, достатню уяву про соціально-економічний та політичний стан України, повертають нас до умов побутування пересічного українця того часу, виокремлюють риси характеру, звичаї та ментальність у цілому. Такі спостереження і умовиводи стають ще більш переконливими, коли вони конфронтуються з аналогічними феноменами інших культур, наприклад, німецької чи російської.

Серед інших дослідників України 18 ст. привертає до себе увагу постать німця Кампенгаузена (Campenhausen, 1746–1800), який обіймав посаду секретаря з іноземної кореспонденції при фавориті Катерини II, князі Г.Потьомкіні. У своїй книзі «Нариси про Росію...» автор називає Україну «російським раєм» (через її чудовий клімат, її родючість і її населення...) [7, с. 91]. Він вказує на любов українців до чистоти: «...їх будинки надзвичайно охайні, двічі на тиждень вони миють не лише долівки в хатах, але й зовнішні стіни». Разом з тим він уважає українців (як і жителів Півдня взагалі) лінливими й інертними, які працюють лише стільки, щоб вистачило на життя, а також для задоволення своїх кончих потреб. Вони полюбляють спиртні напої, але не в такій мірі як росіяни, хоча їх напої є більш міцними й кращої якості. Від природи вони схильні до поезії й до музики, з якою вони не розлучаються навіть під час роботи» [7, с. 91–92].

Німецький мандрівник-дослідник Й.Г. Коль (Johann Georg Kohl, 1808–1878) залишив свої враження від подорожі до України у трьохтомному виданні «Reisen im Innern von Rußland. Die Ukraine. Kleinrußland». Перший том твору

(Dresden u. Leipzig 1841, 400 с.) передає читачеві картину тогочасного українського суспільства, а також національне й політичне становище України в 30-ті роки 19 ст. Коль із великою симпатією говорить про українських панів, козаків і селян, постійно вказує на різницю між українцями й великоросами і зазначає більш високу культуру перших. Автор звертає увагу на зневажливе ставлення українців до великоросів, про що свідчить, зокрема, вираз: «проклятий москаль» (*verwünschter Moskowitz*), а також приказки: «Так, він хороша людина, але він – москаль», або: «Якщо ти дружиш з москалем, то тримай камінь за пазухою» [7, с. 298–299].

Особливих слів потребує оптимізм українців як особлива риса їх ментальності, що ґрунтується на певних метафізичних та етичних засадах. Адже всупереч усім потрясінням, що постійно супроводжували українців протягом їх історичного побутування, не дивлячись на жадливі переслідування і гоніння на кращих представників нації, вони ніколи не втрачали надії на краще, навіть тоді, коли, здавалось, жодної надії вже немає. Цей непохитний оптимізм українці зберігають і тепер. Тож прагнення сприймати світ і його окремі прояви з найкращого боку і сподіватися на сприятливий результат нинішніх процесів є характерним для ментальності пересічного українця. Корені цього, на перший погляд – безпідставного, оптимізму сягають ще доісторичних часів і знаходять певний відбиток в усній народній творчості (легенди, розповіді, казки), що без сумніву доводить зверхність добра над злом і породжує впевненість у краще майбутнє.

Визначаючи високий ступінь духовної та естетичної культури українського народу, констатуємо, що витoki цього феномену знаходяться, насамперед, у тісному зв'язку з природою, з довкіллям, із землею. Це суттєво відрізняє його від північних сусідів – росіян, для яких земля є скоріше засобом до прибутку, ніж нагальною потребою для фізичного й духовного життя людини [11, с. 59].

Одним із головних елементів менталітету українців слугує, на наш погляд, помітна перевага почуттєвості, емоцій над раціональним елементом. Отже, не розум – *ratio*, – що є таким характерним для західних філософій, а *psyche*, – душа, психічний склад. Сприятливий результат будь-якого процесу є характерним для ментальності пересічного українця. Корені цього, на перший погляд – безпідставного, оптимізму сягають ще доісторичних часів і знаходять певний відбиток в усній народній творчості (легенди, розповіді, казки), що без сумніву доводить зверхність добра над злом і породжує впевненість у краще майбутнє.

Надмірна почуттєвість та невичерпна сила любові українського народу стали певним прологом до переходу від ментальності до наступного, дуже важливого, елементу його світогляду – релігійності, що як і в більшості слов'янських народів є головною складовою його національно-психічної структури. Так, порівнюючи історичну самобутність слов'ян з представниками інших мовних груп, зокрема з французами та німцями, окремі дослідники зазначали, що порівняно з «політичними» французами та «філософічними» німцями слов'яни є у певному сенсі слова «релігійним на-

родом» [11, с. 65]. Порівнюючи релігійні почуття українців з представниками інших слов'янських народів (поляками, чехами, росіянами та ін.), можемо констатувати, що у своєму релігійному житті українці ніколи не були ортодоксами. Вони меншою мірою зважають на догму, на зовнішнє, але сприймають насамперед суть конфесії, знаходять у релігії головне.

Релігійна скерованість українців певною мірою накопичується в їх побуті та діяльності. І тут звертає на себе увагу постійне прагнення українців полунити думкою в небо, до Бога [2, с. 217–232]. Ці прагнення закріплені також у поетично-пісенній творчості українців: «Дивлюсь я на небо, тай думу гадаю...», «Місяць, на небі, зірненьки сяють...», «Ніч така місячна...» та ін. На відміну від українця «душа» росіянина прагне простору: «Широка страна моя...», «Лейся песня на просторе...», «раскинулось море широко...» та ін.

Українці по суті – землероби і їх основним заняттям віддавна було сільське господарство, де раніше домінувала система Трипільля, і на зміну якої прийшла сівозміна [3, с. 310–312]. За часів радянської влади робота у сільському господарстві була вкрай знецінена. Оплата праці землероба стала дуже низькою, що привело до втрати ним інтересу до роботи на землі. На жаль, ця тенденція діє і зараз.

Етнографічні особливості України, духовне життя народу проявляється в різноманітних звичках і традиціях [6, с. 353–430], що супроводжують його впродовж певного історичного періоду в його художній та поетичній творчості. Народження, хрещення, весілля, смерть, поховання – ось лиш деякі із пам'ятних віх у житті кожної людини, що накладають свій відбиток як на саме життя, так і на формування духовної та побутової культури у цілому. Інколи певні ритуальні форми та процедури затушовуються і стають незрозумілими для сучасної людини. У звичаях та творчій діяльності народу знаходять своє віддзеркалення своєрідність психічного складу етносу та соціально – економічні фактори епохи. Часто це пов'язано з календарем та особливостями родинного життя. Визначальним для української культури слугує певним чином поділ на пори року: зимовий цикл (Новий рік, Різдво), весняний цикл (Великдень, Трійця), а також літній та осінній цикли. У звичаях та обрядах відчутним є вплив грецької, північночорноморської та пізноримської культури.

У наведеному контексті особливо інформативним є етнографічний матеріал зимового циклу. Одне із найбільших родинних свят – Святий Вечір, чи ж не в найбільшій мірі успадкувало старинні традиції і культову процедуру, що має виключно сільськогосподарський характер. Вечеря складається з 12 обов'язкових страв, у приготуванні яких використовуються лише овочі та фрукти. Частка кожної страви виділяється худобі, інша частка в особливій посуді готується для померлих, для яких резервується також місце за столом.

Цікавим виглядає свято Водохреща (19 січня), язичницьке за походженням, а згодом (із прийняттям християнства) пов'язане з Хрещенням Ісуса Христа. У святі беруть участь багато людей, які купаються у відкритих водоймищах.

Зазвичай для цього споруджується великий хрест із льоду. Не менш цікавим і наповнені традиціями є також літні свята: Свято літнього сонцестояння (Івана Купала, 24 червня); а також свята, що припадають на час жнив.

Висновки і пропозиції. Завершуючи наше невелике за обсягом дослідження й усвідомлюючи бездонну глибину порушеного питання, дістаємося нових горизонтів щодо духовної та культур-

ної спадщини того типу людини, який уособлює собою українець, а у широкому сенсі – українська нація, що має давню і славу історію. З цього погляду важливим є спостереження не лише вітчизняних, але й іноземних дослідників, що дозволяє нам скласти більш повне уявлення про нас самих. Ми розглядаємо нашу роботу як незначний внесок у декларовану проблему, яка, без сумніву, чекає на своїх наступних дослідників.

Список літератури:

1. Арсеньева М.Г., Балашова С.П., Берков В.П., Соловьева Л.Н. – М.: Введение в германскую филологию / Арсеньева М.Г., Балашова С. // П.ГИС, 2000. – 314 с.
2. Міфи України: За книгою Георгія Булашева "Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях" / пер.: Ю.Ю. Буряк. – Київ: Довіра, 2003. – 383 с.
3. Таранець В.Г. Українці: етнос і мова : монографія / В.Г. Таранець. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.
4. Украинская Советская Энциклопедия в 12 томах / Том 12 // Главная редакция УСЭ, Киев. – 1985. – 624 с.
5. Украинская Советская Энциклопедия в 12 томах / Том 3 // Главная редакция УСЭ, Киев. – 1985. – 542 с.
6. Українські традиції / Упорядник О.В. Ковалевський. – Харків: Фолю, 2003. – 377 с.
7. Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Ukrainische Freie Universität München, 1994. – 299 s.
8. Encyclopedia of Ukraine. Volume 1 A-F University of Toronto Press, 1984. – 952 s.
9. Heringer H.J. Interkulturelle Kommunikation. A. Franke Verlag Tübingen und Basel, 2007. – 240 s.
10. Meyers Universal-Lexikon in 5 Bd., Band 2, VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1979. – 736 s.
11. Mirtschuk Ivan. Geschichte der ukrainischen Kultur. Ukrainisches Technisch-Wirtschaftliches Institut München, 1994. – 286 s.
12. Schiller Friedrich. Deutsche Grösse. Schillers Werke in fünf Bänden. Aufbau – Verlag Berlin und Weimar, Erster Band, 1971. – 449 s.

Осипов П.И.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

ОСОБЕННОСТИ БЫТА И МЕНТАЛЬНОСТИ УКРАИНЦЕВ 18-19 ВВ. (АСПЕКТ МК)

Аннотация

Статья посвящена быту и ментальности украинцев 18-19 вв. Значительное внимание уделено духовной жизни и формированию мировоззрения народов. Осуществляется компаративный анализ указанных критериев по отношению к другим этническим формированиям. Определены отличительные особенности украинского этноса.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, быт, ментальность, нация, идентичность, этнография.

Osyrov P.I.

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

UKRAINIANS' LIFE STYLE AND MENTALITY IN THE 18TH-19TH CENTURIES (THE ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION)

Summary

The article is devoted to the life style and mentality of Ukrainians in the 18th-19th centuries. Much attention is paid to the people's spirit world and the formation of views. The comparative analysis of these phenomena concerning other nations has been done. The life style peculiarities and characteristic features of the Ukrainians have been stated.

Keywords: intercultural communication, life style, mentality, nation, identity, ethnography.